

دو سخنرانی درباره تاریخ صفویه دیدگاه‌های جدید پژوهشگران غربی درباره تاریخ مذهبی ایران در عصر صفویه

منصور صفت گل

کتاب ماه تاریخ و جغرافیا ، تیر ۱۳۷۸ ، شماره ۲۱

۱- سخنرانی دکتر رابرت گلیو (Gieve Robert) استاد مطالعات اسلامی دانشگاه بریستول، انگلستان*

دکتر رابرت گلیو، استاد مطالعات اسلامی دانشگاه بریستول کشور انگلستان در این سخنرانی درباره بعضی از تحقیقات جدید غربی مربوط به تاریخ مذهبی ایران در عصر صفوی، گزارشی را ارائه کرد. او در آغاز به گرایش پژوهشی تخصصی موجود در دانشگاه‌های غربی اشاره کرد و اظهار داشت که گرایش عمده در این زمینه بیشتر بر یک موضوع خاص متمرکز است. نمونه‌ای که او در این باره ارائه کرد، چاپ جدید دائرة المعارف اسلام به زبان انگلیسی و فرانسه بود. این دائرة المعارف که از سال ۱۹۵۵ میلادی آغاز شده است، موضوعات تخصصی‌تر شده‌اند و همین امر سبب شده است که کار تکمیل آن شتاب چندانی نداشته باشد. چرا که به تازگی از دیدگاه ترتیب الفبایی به حرف « T » رسیده‌اند. دکتر گلیو اشاره کرد که در بخش مربوط به تاریخ صفویه، چندین پژوهشگر ابعاد مختلف تاریخ ایران در این دوره را در این دائرة المعارف نوشته‌اند، سپس به این نکته اشاره کرد که مطالعات مربوط به صفویه اینک رونق بیشتری یافته است.

بخش اصلی سخنرانی دکتر گلیو، گزارش او درباره تحقیقات جدید درباره تاریخ مذهبی ایران در عصر صفوی بود. وی از میان موضوعات مورد مناظره در میان پژوهشگران غربی دو موضوع را مطرح و درباره آنها دیدگاه‌های خود را ارائه کرد. این دو موضوع عبارت بودند از:

۱- اعلان تشیع اثنی عشری از سوی شاه اسماعیل یکم به عنوان مذهب رسمی ایران،

۲- علامه محمد باقر مجلسی و موضوع تصوف در ایران عصر صفویه.

درباره موضوع یکم وی در آغاز دیدگاه‌های پژوهشگران غربی را درباره انگیزه‌های شاه اسماعیل یکم در این زمینه مطرح کرد. پاره‌ای از محققان غربی این اقدام را صرفاً یک اقدام سیاسی و بدون انگیزه‌های مذهبی توصیف کرده‌اند. این گروه از پژوهشگران معتقدند که دولت تازه تاسیس صفویه نیازمند یک ابزار اندیشه‌ای بود و پی برده بود که طریقت صفوی در سطحی قرار نداشت که بتواند پشتیبان یک ساختار حکومتی باشد. راجر سیوری گفته است که انگیزه‌های شخصی شاه اسماعیل در این مورد را نمی‌توان یافت اما وی بر سودمندی‌های این اقدام تأکید می‌کند. محقق دیگری به نام امیر ارجمند در همین باره گفته است که چون طریقت صفوی به دلیل تأکید بر فرهی فرمانروای معنوی می‌توانست برای پادشاه صفوی خطرناک باشد، بنابراین یک ابزار اندیشه‌ای جدید برای ساختار حکومتی آنان در درازمدت مورد نیاز بود. اما نورمن کالدر محقق در گذشته دانشگاه منچستر به دیدگاه ارجمند انتقاداتی وارد کرده است. دکتر گلیو همچنین به دیدگاه اندرو نیومن استاد دانشگاه ادینبورگ در اسکاتلند اشاره کرد که نتیجه گرفته است که شاه اسماعیل یکم از صمیم قلب در پی گسترش تشیع اثنی عشری نبود و سر انجام به دیدگاه دیوید مورگان اشاره کرد که ضمن میشل مزاولی در این سخنرانی بر خلاف بررسی قبلی خویش که عمدتاً به مبانی فکری و روند تحولات دینی و سیاسی منجر به تشکیل دولت صفوی پیوند می‌یابد، این موضوع را از دیدگاه تاریخ نگاران عصر صفوی مطرح نمود

تأیید درستی اقدام شاه اسماعیل یکم، بر این باور است که او پیش از روی کار آمدن، دلبسته تشیع اثنی عشری بوده است بنابراین وی آن را به دلایل سیاسی انتخاب نکرد، بلکه به دلیل ایمان خویش چنین اقدامی را در پیش گرفته است.

دکتر گلیو سپس به مبانی این اختلاف نظر درباره اقدام شاه اسماعیل یکم پرداخت. از دید او این موضوع به شیوه پژوهش آنان و منابعی که در پژوهش‌هایشان از آنان سود می‌برند، بستگی دارد. وی در این باره سه شیوه روش شناسانه را از هم متمایز کرد. نخست آن دسته از پژوهشگرانی که بیشتر بر منابع تاریخ نگاری و تذکره‌ها و کتب مربوط به شرح حال علماء تأکید دارند؛ دسته دوم روش پژوهشگرانی است که در پژوهش درباره تاریخ مذهبی، صرفاً بر آثار فقها تکیه می‌کنند و چندان اعتنایی به تاریخ سیاسی این دوران ندارند؛ دسته سوم، روش پژوهشگرانی است که ترکیبی از آثار تاریخ نگاری و آثار علمی علماء به ویژه زبان عربی را مورد استفاده قرار می‌دهند. بنابراین از دید دکتر گلیو یکی از دلایل اختلاف نظر در این باره، اختلاف و تفاوت در روش شناسی آنان است.

موضوع دومی که دکتر گلیو به طرح آن پرداخت، چگونگی برخورد علامه محمد باقر مجلسی با تصوف بود. وی توضیح داد که تصوف در دوره صفویه با دشواری‌هایی رو یا رو شد که بخشی از این دشواریها در نتیجه اقداماتی بود که رهبران دینی صورت می‌دادند. او به

دیدگاه‌های موافق و مخالف پژوهشگران غربی در این باره اشاره کرد و سرانجام دیدگاه اندرو نیومن را مطرح ساخت و گفت که دیدگاه وی قابل توجه است زیرا نیومن می‌گوید که علامه مجلسی یک شخصیت تمام عیار و فقیهی متمایل به راز ورزی و در عین حال منتقد غلو صوفیانه بود به همین دلیل باید از داورهای شتابزده درباره شیوه رفتار علامه مجلسی با تصوف در این دوره پرهیز کرد.

۲ «پیدایش دولت صفوی» سخنرانی پروفیسور میشل مزاولی در نشر تاریخ ایران

روز دو شنبه ۳۱ خرداد ماه ۱۳۷۸، پروفیسور میشل مزاولی که دلبستگان به پژوهش‌های تاریخی با این کتاب معروف او که با همین نام به فارسی ترجمه شده است، آشنا هستند، در دفتر «نشر تاریخ ایران» درباره پیدایش دولت صفوی سخنرانی کرد. میشل مزاولی در این سخنرانی، بر خلاف بررسی قبلی خویش که عمدتاً به مبانی فکری و روند تحولات دینی و سیاسی منجر به تشکیل دولت صفوی پیوند می‌یابد، این موضوع را از دیدگاه تاریخ نگاران عصر صفوی مطرح و به نکاتی گذرا درباره آن اشاره کرد. از دید مزاولی این نکته اهمیت دارد که پژوهشگر در یابد

اصفهان-سقف گنبد مسجد شیخ لطف الله

مورخان عصر صفوی از چه دیدگاهی به تشکیل دولت صفوی نگاه کرده‌اند. مزاولی برای این کار یک دسته بندی از آثار تاریخ نگاری ارائه کرد و سه نمونه از این دیدگاه‌ها را مطرح نمود. از دید او مورخی چون روزبهان خنجی در تاریخ عالم آرای امینی موضوع پیدایش دولت صفوی را از دیدگاه مفهوم «غزا» مطرح کرده است. اما برای مورخی چون حسن روملو در احسن التواریخ، این موضوع از دیدگاه مذهب اثنی عشری بیشتر اهمیت دارد. نمونه سومی که پروفیسور مزاولی به آن اشاره کرد، اثر مهم و معروف اسکندر بیگ ترکمان یعنی تاریخ عالم آرای عباسی بود. مزاولی بر این نکته تاکید کرد که چون اسکندر بیگ اثر خویش را در دوران تثبیت دولت صفوی نوشته است، بنابراین درباره پیدایش دولت صفوی روایتی دیگر را مطرح می‌کند. او به خاستگاه‌های پادشاهی ایرانی توجه دارد و بنابراین پادشاهی صفویان را از دیدگاه مسئله استمرار فرمانروایی قدیم ایرانی مطرح می‌کند که در آن کسری و کیقباد اهمیت دارند.

نکته مهمی که درباره دیدگاه‌های پروفیسور در این باره اهمیت دارد این است که تقسیم‌بندی مورد نظر او کمی دلخواهانه است. شاید حتی بتوان گفت تا حدودی گمراه‌کننده است زیرا هر سه مفهومی که او برای تمایز دیدگاه‌های مورخان صفوی مطرح می‌کند، در یک زمان و حتی در آثار اولیه تاریخ نگاری صفوی مطرح شده‌اند. برای نمونه روملو و اسکندر بیگ هر دو هم بر مساله «غزا» تاکید می‌کنند، هم درباره انگیزه‌های دینی شیعی تشکیل دولت صفوی سخن می‌گویند و هم به الگوهای شهریاری ایرانی پیش از اسلام و انطباق آن با فرمانروایان صفوی اشاره دارند. حتی مفهوم «غزا» که پروفیسور مزاولی از دیدگاه نویسنده تاریخ عالم آرای امینی نقل می‌کند، مفهومی مثبت از دیدگاه او نیست. روزبهان مورخی مخالف صفویان بود و بنابراین او با دیدگاهی انتقادی به این موضوع نگریسته است.

پا نوشت:

(*) سخنرانی دکتر گلیو روز دهم خرداد ۱۳۷۸ در دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران ایراد شده است.

دکتر گلیو درباره دو موضوع دیدگاه‌های خود را ارائه کرد: ۱- اعلان تشیع اثنی عشری از سوی شاه اسماعیل یکم به عنوان مذهب رسمی ایران، ۲- علامه محمد باقر مجلسی و موضوع تصوف در ایران عصر صفویه

از دید پروفیسور مزاولی مورخی چون روزبهان خنجی در تاریخ عالم آرای امینی، موضوع پیدایش دولت صفوی را از دیدگاه مفهوم «غزا» مطرح کرده است